

8. Хоптяр Ю.А. Шляхове будівництво в Подільській губернії у 70-90-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Т.4(6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. 324 с.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф.227. Оп.1. Спр. 2776.
10. Держархів Хмельницької обл. Ф.249. Оп.1. Спр.143.
11. Хоптяр Ю.А. Залізничне будівництво на Поділлі в кінці XIX ст. на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету*. Т.2. Кам'янець-Подільський: Історичний факультет К-ПДПУ, 1996. 264 с.
12. Держархів Хмельницької обл. Ф.228. Оп.1. Спр.7315.

О. Є. Пилипенко,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових технологій

АГРАРНИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ І СВІТОВИЙ ПРОДОВОЛЬЧИЙ РИНОК У 1861-1914 рр.

У науковій статті характеризується розвиток зовнішньої торгівлі українських земель у складі Російської імперії. Зазначається, що аграрний капітал відігравав суттєву роль у розвитку зовнішньоекономічних відносин Наддніпрянської України. Проаналізовано стан торгівельної інфраструктури та торгівельний баланс.

Ключові слова: капітал, торгівля, Наддніпрянська Україна, підприємці, ринок, прибуток, сальдо.

У пореформений період в Україні аграрний капітал зосередив у своїх руках як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її промислову переробку, а надлишки реалізовувалися на зовнішніх ринках, що запобігало закупорюванню торгового обігу й знеціненню відповідних виробів всередині країни. Варто зазначити, що за 1909–1913 рр. експортери щорічно вивозили з України у середньому понад 1/6 від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд пудів [1, с. 7]. Натомість у 1911–1912 рр. на зовнішні ринки з Російської імперії було вивезено 31 639 039 пудів цукрового піску й рафінаду, з яких близько 89 % становив експорт саме з українських губерній. Можна впевнено стверджувати, що вивезення сільськогосподарської продукції з українських губерній забезпечувало надходження іноземної валюти в казну та баланс державного бюджету [2, с. 129]. До того ж зовнішньоторгові операції перебували в руках іноземців – німців, французів та ін. Унаслідок цього виробники сільськогосподарської продукції нерідко мали менший дохід від відправленої на світовий ринок продукції. Статистика прикордонних митниць не виокремлювала обсягу приватновласницьких чи селянських

сільськогосподарських продуктів, що відправлялися на зовнішні ринки з Російської імперії.

Проте добре відомо, що поміщицькі господарства українських губерній спеціалізувалися на експорті майже всіх зернових культур, особливо пшениці та ячменю. З північної зони України на зовнішні ринки у значних обсягах вивозили також жито і овес. Про це свідчать насамперед величезні земельні площі, що відводилися під ці культури в поміщицьких господарствах [3, арк. 4]. У певних обсягах аграрний капітал був зацікавлений у збуті на зовнішніх ринках продукції скотарства, олійних та інших культур.

У 1909–1913 рр. вивезення з українських губерній збіжжя, борошна й висівок становило 45–50 % вартості всього експорту Російської імперії. Від реалізації збіжжя на зовнішніх ринках залежали прибутки сільських господарів і надходження до бюджету від митних зборів. У досліджуваний нами період вивезення у країни Західної Європи і почасти Близького та Середнього Сходу безперервно зростало, хоча й було нерівномірним, оскільки залежало від урожайності. За нашими підрахунками, середній річний експорт п'яти головних культур – пшениці, жита, ячменю, вівса й кукурудзи – з Російської імперії за 1877–1881 рр. становив 264 327,8 тис. пудів, за 1890–1891 рр. – 377 914,5 тис. пудів (зріс на 64,39 %), а за 1909–1913 рр. – 621 250,6 тис. пудів, тобто зріс на 135 % [4, с. 289]. Для докладного висвітлення експорту в роки, що передували Першій світовій війні, подаємо дані таблиці 1.

Таблиця 1

Експорт п'яти головних хлібних культур у 1909–1913 рр. (тис. пудів)

Культура	1909	1910	1911	1912	1913
	р.	р.	р.	р.	р.
Пшениця	306	369	237	*	200
Ячмінь	988	511	599	*	779
Овес	218	241	255	49	230
Жито	622	801	549	647	026
Кукурудза	73	81	81	26	*
	723	898	771	845	*
	33	39	50	40	31
	282	144	273	654	861
	39	26	76		
	573	282	428		
Загалом	672	758	701	438	534
	188	636	620	853	956

*Даних не виявлено

Наведена статистика свідчить, що головною зерновою експортною культурою була пшениця. Її обсяг у збуті на світовому ринку становив у 1909 р. 45,67 %; у 1910 р. – 48,71 %; у 1911 р. – 33,86 %; у 1912 р. – 36,46 %; у 1913

р. – 37,53 %. У значних обсягах вивозили і ячмінь. Зокрема, його частка у загальному експорті п'яти головних зернових культур становила: у 1909 р. – 32,52 %; у 1910 р. – 31,87 %; у 1911 р. – 36,42 %; у 1912 р. – 36,84 %; у 1913 р. – 43,0 %. На початку 90-х рр. XIX ст. його частка була меншою за жито – 14,12 % проти 19,1 % усього зернового експорту. Натомість питома вага у загальному зерновому вивезенні на зовнішні ринки таких культур, як жито (5 %–7,2 %), овес (6,7 %–11,65 %) і кукурудза (3,5 %– 10,9 %), була порівняно малою. Отже, в експорті збіжжя протягом досліджуваного періоду лідирувала пшениця, у 1909–1913 рр. її вивезення та ячменя становило від 70,28 % до 80,58 %. З іншого боку, у таблиці 31 наведено надто великі коливання в обсягах хлібного експорту – від 438 853 тис. пудів у 1912 р. до 758 636 тис. пудів у 1910 р., що визначалося рівнем врожайності зернових культур (залежним насамперед від кліматичних чинників), кон'юктурою світового ринку та ступенем організації зовнішньої торгівлі. Варто також відзначити, що експорт зернових культур з Російської імперії в пореформену добу істотно відставав від їх виробництва. Про це свідчать і матеріали тогочасної преси, і дослідження цього аспекту проблеми, які демонструють надто великі розбіжності. Згідно з ними вивезення збіжжя з європейської частини Російської імперії на початку 1870-х рр., без урахування частки на посів, становило близько 10 % його виробництва, а у 1880–1890-х рр. – до 20 % [5, с. 140]. Варто враховувати й те, що світовий ринок потребував не лише продовольчого, а й фуражного зерна (ячменю, ібіса та кукурудзи), яке йшло на відгодівлю худоби і птиці. Виходячи з цього, значно найважливішим є визначення частки кожної окремої зернової культури, яку вивозили на зовнішні ринки, до їх загального виробництва.

Три зернові культури – пшеницю, ячмінь і кукурудзу найбільшою мірою потребували ринки Німеччини, Великобританії та Італії. До того ж споживачі останньої країни не могли обійтися без твердих сортів пшениць, що вирощувалися в ряді регіонів України та власне Росії – Поволжі, Приураллі та Північному Кавказі.

Обсяги хлібного експорту залежали від урожайності зернових культур і наявності надлишку. За підрахунками економіста першої половини XX ст. П. Ляценка, товарність пшениці у поміщицьких господарствах губерній Правобережної України на початку XX ст. становила у середньому 85,8 % [6, арк. 1–3]. Більшість поміщицьких економій мали безпосередні зв'язки з великими хліботорговими фірмами Одеси, Миколаєва, Херсона та інших портових міст, що надсилали до них своїх комісіонерів.

Втім, однією з переваг виробників сільськогосподарської продукції українських губерній було вигідне географічне розташування. За даними Міністерства шляхів сполучення Російської імперії, середній пробіг усіх хлібних вантажів залізницями до чорноморсько-азовських портів становив у 1890 р. – 310, а в 1895 р. – 289 верст [7, с. 83]. Крім того, губернії Правобережної України мали вихід до Балтійського моря через Данциг, Лібаву, С.-Петербург і Кенігсберг. До того ж вони межували з Австро-Угорщиною. Треба враховувати й те, що з портами Чорного, Азовського та Балтійського морів українські виробники були з'єднані такими річками, як Дніпро, Дністер, Південний Буг та

їх притоки. На початку ХХ ст. Катеринославська губернія вивозила зернову продукцію залізницями переважно до Маріуполя, Бердянська і Феодосії, звідки вона потрапляла на світовий ринок. Херсонщина експортувала збіжжя та продукти переробки продовольчого зерна через Миколаїв, Одесу й частково через інші порти та прикордонні сухопутні застави з Австрією і Пруссією.

Таврійська губернія вивозила збіжжя через Феодосію, Генічеськ, Бердянськ, Севастополь і порти Балтики. Хліб із Харківщини на зовнішні ринки потрапляв через Миколаїв, Маріуполь, Таганрог, Феодосію, порти Балтики та сухопутні прикордонні застави з Пруссією. Волинська губернія експортувала зернові переважно через сухопутні застави на кордоні з Пруссією й Австрією або частково – через Одесу та порти Балтики. З Київщини зерно і продукти його переробки в найбільших обсягах вивозили через прусський кордон і Миколаївський порт, меншою мірою – через Одесу, порти Балтики тощо. Натомість з Подільської і Полтавської губерній продукцію експортували в усіх напрямках: до портів Чорного й Балтійського морів, через сухопутні кордонні застави та навіть через віддалений Архангельськ. Виробники Чернігівщини вивозили овес та інші зернові культури через порти Балтики, сухопутні застави на прусському кордоні, Одесу й Миколаїв [8, с. 2–13].

Незважаючи на всілякі негаразди в організації експортної торгівлі українські виробники нарощували її обсяги. У 1870–1880-х рр. великі землевласники Правобережної України відправляли пшеницю, овес та інші злаки в порти Чорного й Балтійського морів [9, арк. 3]. Протягом 1874 р. магістралями Південно-Західної залізниці до прикордонного Бреста з Київщини і Волині було перевезено понад 2 млн пудів збіжжя, звідки воно йшло до Східної Пруссії, а до Австрії було відправлено понад 1 млн пудів зернового хліба. За іншими даними, у 1874 р. через Волочиську й Радзивілівську прикордонні митниці у країни Західної і Центральної Європи залізницями було вивезено понад 14 млн пудів збіжжя. Зерновий хліб з українських губерній надходив і до портів Балтійського моря. Зокрема, Південно-Західною залізницею в 1883 р. було відправлено близько 6,3 млн пудів, а в 1885 р. – 10,7 млн пудів збіжжя та частково борошна [10, с. 72]. У 1886 р. до Кенігсберга надійшло 3,9 млн пудів хлібних вантажів, з них Південно-Західною залізницею – 1,7 млн пудів.

Вивезення зерна із Російської імперії протягом другої половини 1870-х – першої половини 1890-х рр. було ускладнено надходженням в Європу у великих обсягах дешевого заокеанського хліба – із Канади, США, Аргентини та навіть Індії й Австралії (після відкриття в 1869 р. Суецького каналу). Унаслідок цього конкуренція між виробниками сільськогосподарської продукції надзвичайно загострилася, особливо на наймасштабнішому і вартіснішому ринку Великобританії [11, с. 571].

Незважаючи на загострення конкуренції, вивезення збіжжя з поміщицьких і частково селянських господарств на зовнішні ринки збільшувалося. Цьому сприяло будівництво нових залізничних магістралей, освоєння цілини в південному степовому краї і зростання хлібного надлишку. У 1888 р. хлібний експорт з Російської імперії досяг рекордної цифри – 534 118

тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна – 321 999 тис. пудів. Український хліб у ці роки вивозилися майже в усі країни Західної Європи. У 1889 р. з Одеського порту було відправлено у Великобританію 26,2 млн пудів зерна та борошна, Голландію – 20, Бельгію – 12, Італію – 9,5, Німеччину – 8, Францію – 7,5, Данію – 1,5 млн пудів. Ще 20,8 млн пудів вивезено в Іспанію, Швецію, Фінляндію, Єгипет та інші країни Близького Сходу. На початку 90-х рр. XIX ст. головними споживачами пшениці були: Великобританія, Франція, Німеччина, Італія, Голландія, а борошна – Туреччина та Єгипет.

Важливі узагальнені обчислення щодо експорту хлібних культур з українських губерній у роки світової сільськогосподарської кризи було здійснено відомим істориком, член-кореспондентом АН УРСР І. Гуржієм (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Середньорічний експорт продовольчого зерна і борошна за 1878, 1880 і 1882 рр. (тис. пудів) [610, с. 149]

Губернія	Пшениця	Жито	Разом	На одного жителя
Волинська	2887	1901	4788	2,57
Київська	8576	1801	10 377	4,74
Подільська	13 317	697	14 014	7,19
Полтавська	3849	4612	8461	3,69
Харківська	2159	144	2303	1,11
Чернігівська	6986	4123	4123	1,97
Катеринославська	9444	1145	8131	6,65
Таврійська	12 628	1111	10 555	13,27
Херсонська	-	5171	17 779	10,78
Загалом	59 846	20 705	80 551	5,19

Як бачимо наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. з українських губерній Російської імперії щорічно експортувалося у середньому близько 80,5 млн пудів продовольчого хліба, у тому числі пшениці – майже 60 млн пудів. Загальне її вивезення, а також жита та борошна, на одного жителя становило у середньому 5,19 пуда. Найбільш хлібоекспортними були Херсонська й Подільська губернії, водночас Чернігівщина відправляла на світовий ринок жито.

Позитивно вплинуло на подальше зростання хлібного вивезення завершення світової сільськогосподарської кризи та зростання цін і попиту на продукцію землеробства у країнах Західної й Південної Європи. У 1895 р. з українських губерній було відправлено залізницями до морських портів і сухопутних прикордонних митниць близько 178 млн пудів продовольчого й фуражного зерна, продуктів його переробки. З урахуванням річкового і

гужового транспорту хлібне вивезення з українських губерній у вказаний рік становило щонайменше 231 620 тис. пудів [12, с. 281]. Однак рекордним щодо хлібного експорту з імперії став сезон 1909–1910 рр. Вивезення п'яти головних зернових у 1910 р. досягнуло 760 млн пудів проти 676 млн пудів у попередньому році. По окремих культурах, за станом на 1910 р., статистика була такою: пшениця – 370 млн пудів, жито – 39, ячмінь – 242, овес – 82, кукурудза – 27 млн пудів. З України у 1910 р. було вивезено 378 869 тис. пудів зернової продукції. За 1909–1911 рр. з українських губерній вивозили на експорт: пшеницю – 44,3 %; ячмінь – 49,4 %; жито – 55,3 %; овес – 43,3 % загальноімперського експорту [13, С. 47].

Разом із побічними продуктами переробки зерна (борошно, крупа, висівки) у 1910 р. з Російської імперії на зовнішні ринки потрапило 847,1 млн пудів, а в 1909 р. – 760,8. Однак виручка за реалізований у 1910 р. хліб була меншою на 15–20 % (попри зростання експорту). Так, у 1910 р. було отримано 746,1 млн руб., тоді як у 1909 р. – 748,3 млн руб. [Там само]. Для пшениці середня експортна ціна знизилася зі 122 до 108 коп. за пуд, для жита – з 96 до 74, для ячменю – з 76 до 65, для вівса – з 83 до 76 коп. Безперечно, це були величезні втрати для землевласників, незважаючи на щедрий урожай майже повсюди на просторах Російської імперії. У наступні роки конкуренція на світовому хлібному ринку тільки загострювалася. Виробники українських губерній та інших регіонів держави частково втратили європейські ринки.

Статистичні дані свідчать, що хлібний експорт поступово зменшувався, особливо в 1912–1913 рр., порівняно з 1909–1910 рр., – як за загальним обсягом, так і за цінністю реалізованого товару. І це при зростанні врожаю у 1913 р. в українських губерніях та більшості інших регіонів імперії.

У зв'язку з розширенням масштабів освоєння цілини в південному степовому краї та конкуренцією австралійської вовни в українських та власне російських губерніях у приватновласницьких господарствах відчутно занепало вівчарство, що, очевидно, негативно позначилося на експорті. Середньорічне вивезення овець на зовнішні ринки з Російської імперії за 1881–1885 рр. становило близько 350 тис. голів, а в 1911 р. – тільки 72 068. З Одеського порту в 1890–1896 рр. щорічно вивозили у середньому по 74,3 тис. овець. Через сухопутний європейський кордон у 1886–1890 рр. експортували 1839 тис. пудів вовни. У ті роки Україна давала понад 50 % загального її вивезення з імперії [14, с. 71].

В останній чверті XIX ст. розвивалося й торгове скотарство. Закупівля домашньої худоби велася найчастіше прасолами (скупниками) – як у землевласників, так і селян. Її відправка на ринки Центральної і Західної Європи збільшувалася внаслідок прокладання залізниць і зменшення транспортних витрат. У міру поступового переходу на стійлову відгодівлю великої рогатої худоби зростав інтерес великих землевласників до зовнішніх ринків. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поза межі України експортери вивозили щорічно близько 50 тис. голів великої рогатої худоби. Більш докладні статистичні дані щодо вивозу на світовий ринок великої рогатої худоби містяться у численних працях сучасних дослідників. Згідно з ними, з дев'яти

українських губерній в 1909 р. було вивезено 94 780 голів, у 1910 р. – 87 064, у 1911 р. – 88 869, а за три роки – 270 713 голів великої рогатої худоби. Найбільшими експортерами були сільські господарі Подільської, Київської, Чернігівської і Херсонської губерній [15, с. 124].

Отже, аграрний капітал України, володіючи величезними земельними площами і необхідними для переробки сільськогосподарської сировини засобами, займав досить надійні позиції на світовому продовольчому ринку для збуту продукції землеробства і тваринництва. На початку 90-х рр. XIX ст. Російська імперія посідала друге місце серед держав-експортерів зернових. У 1909–1911 рр. експортери вивозили з українських губерній щорічно у середньому понад 1/6 усього зернового експорту, що становило 1,8 млрд пудів. Експорт цукрового піску та рафінаду в цей період також зростає. Найбільше вивезено було у 1911–1912 рр. – 31713 тис. пуд. українські виробники відправили до морських портів і прикордонних митниць. Але в досліджуваний період змінюються напрямки вивезення: по-перше, внутрішній ринок був головним для збуту цукру (у 1907–1908 рр. – 75,67 %), по-друге, в зовнішній торгівлі в XX ст. простежується значне зростання експорту в країни Західної Європи. У 1911–1912 рр. було вивезено більше, ніж у 2 рази більше порівняно з 1907–1908 рр. (20 870 434 пуд. проти 8 942 024 пуд.), по-третє, з 1913 р. вивезення цукру з Російської імперії значно зменшується на європейський ринок, але зростає на ринки азійських країн (на 12,13 %), де реалізується за вищими цінами. Це певною мірою забезпечувало стабільність цін на внутрішньому ринку Російської імперії та надходження вкрай необхідної валюти. Однак низький рівень організації зовнішньої торгівлі – зовнішньоторговельні операції перебували в руках іноземців, у портах домінування французьких, німецьких та інших іноземних компаній, а також слабкість транспортно-промислової інфраструктури, поряд з іншими логістичними проблемами і бюрократичними труднощами, обмежували прибутки та потенціал як рядових сільських господарів, так і великих експортерів аграрної продукції.

Список використаних джерел і літератури:

1. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. 365 с.
2. Русский экспорт. 1912. №3. С. 129.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Оп. 33. Спр. 391. Обзор Волынской губернии за 1905 г., 1906 р., 5 арк.
4. Морев Д.Д. Очерк коммерческой географии и хозяйственной статистики России. Изд. 3-е, доп. и исп. СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1893. 375 с.

5. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: «Наукова думка», 1968. 262 с.
6. Пилипенко О.Є. Зовнішня торгівля українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.) Монографія. К.: ВЦ АМУ, 2008. 248 с.
7. Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах: Статистическое исследование. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. 89 с.
8. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. – СПб., 1914. Ч. 1: Распределение перевозок хлебных грузов по губерниям и областям и по портам и пограничным пунктам. 135 с.
9. ЦДІАК. Ф. 830. Фамильный фонд Терещенко. Оп. 1, Спр. 363. Дело о продаже шеницы имений Терещенко А.Ф. за границу, 1885 р. Арк. 1–3.
10. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. Одесса: Госиздат Украины, 1923. 240 с.
11. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. К.: Вікар: Знання, 1999. 699 с.
12. Пилипенко О.Є. Вказана праця.
13. Пилипенко О.Є., Єфіменко В.П. Експорт сільськогосподарської продукції з України та його правове забезпечення в період Російської імперії на початку XX ст. // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2004. №3. С. 43–51.
14. ЦДІАК. Ф. 2163. Областная станция по животноводству для губерний Воронежской, Киевской, Черниговской и Харьковской губ. Оп. 1. Спр. 27. Отношения с Об-вом сельского хозяйства, 1913 р., 105 арк.
15. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Ін-т історії НАН України, 2003. 340 с.

М. О. Мельничук,
аспірантка історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОЛЯ ЧИНШОВОЇ ШЛЯХТИ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ ІНКОРПОРАЦІЇ КРАЮ В СКЛАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1795-1861 рр.

Тези конференції розкривають становище однодворців (або ж чиншової шляхти) після інкорпорації Поділля Російською імперією. Попри незможність і підпорядковане становище відносно великих польських землевласників, збіднілі шляхтичі залишались носієм філософії сарматизму і зберігали невід'ємний шляхетський привілей – виборче право. Група потрапляє в немилість Петербургу через свій неоподаткований статус і сприяння Листопадовому повстанню 1830-1831 рр. За результатами Кампанії підтвердження дворянських прав 1830-х рр. близько 36 000 однодворців краю втрачають дворянський статус.